

ZELEI DÁVID

Részletek a Faust család naplójából

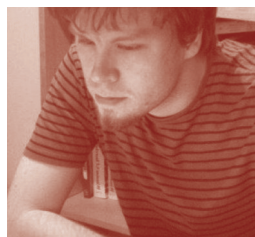
Horváth László Imre: Lett este és lett reggel

Ötvenéves, magányos korrektor dolgozik egy becsülettel megírt, de középszerű hadtörténeti munka levonatán. A leadás előtt azonban – talán nem is annyira egy csintalan ördög, mint inkább saját fikcióelméleti belátásai miatt – egy „nem”-et iktat be a nemzet eredetét meghatározó ostrom történetébe, elfordítva a Szentföldre igyekvő kereszteseket Lisszabon alól, egyetlen szóval megingatva, átértelmezve a portugál történelmet és identitást. A könyvet kinyomják, a hiba kiderül, az egyébként megbízható korrektor azonban nem veszi el állását, hanem felettest rendelnek fölé – aki azonban könyörtelen sanyargatás helyett beleszeret, és az ötlet kiteljesítésére biztatja. A korrektor így kilengést iktat a történelembe, és a bekövetkező végki-fejletig – a Szent György-vár bevételéig – a keresztések *nélkül* juttatja el a csata szereplőit.

José Saramago imént felskiccelt regényének (*Lisszabon ostromának históriája*) hagyományos elemzései – jogosan – fikcióelméleti keretbe ágyazzák a kötet alapötletét, többé vagy kevésbé tudatosan a posztmodern történetelmélet Hayden White-hoz kötött (s legtöbbször legprovokatívabb állításaira egyszerűsített) szemléletét felfedezve benne. White életműve a történeti rekonstrukció alapvetően fikcionális karakterét, s ebből következően történelem és irodalom a korábban elképzelnél – és a szakmája komolyságára kényes történész számára kívánatosnál – szorosabb kapcsolatának lehetőségét veti fel, a múlt hivatalos és évszázadok óta kanonizálódott reprezentációit (is) a korrektorhoz hasonló pimaszsággal („Minden, ami nem élet, uram, az irodalom” így a regény egyik kulcsállítása) megkérdőjelezhető, lebontható narratívaként értelmezve.

Van azonban a regénynek egy másik, ismereteim szerint kevésbé megvilágított szegmense, ami remekül példázza, hogy hiába mindennapos jószerevel az elit- és popkultúra közötti *átszívargás* (figyelem: itt, mint az alábbi példával is illusztrálni szeretném, kölcsönös megtermékenyítő hatásról beszélek, *nem* egyirányú *leszívargásról*), az értelmezői közeg szeret a számára ismert, biztonságos határokon belül maradni. Ha ugyanis a korrektori gesztust nem szubjektív értelmezésnek, hanem kontrafaktuális, „tényellenes”¹ állításnak tételezzük (nincs ugyanis olyan forrásunk, ami alátámaszthatná igazát), és az aliohistorikus vagy alternatív történelmi narratívák (spekulatív fikció, ukrónia) felől olvassuk, úgy maradhatunk valóság és fikció határ-

1 A „történeti tény” fogalmának labilitása miatt nem tartom szerencsésnek az elnevezést – valójában olyan erős állítást szokás érteni rajta, amit mennyiségi és minőségi érvek ellenvélemény nélkül támasztanak alá. Pl. ilyen „ténynek” tekinthető, hogy 1914. június 28-án Gavrilo Princip Szarajevóban megölte Ferenc Ferdinánd főherceget és feleségét – azt állítani ugyanakkor, hogy ezzel kezdetét vette az I. világháború, már bevezet egy pontosan nem definiálható, vita tárgyát képező fogalmi kategóriát (I. világháború), így már értelmezés.

2 Alaposabb angolszász filozok már ókori auctoroknál fellelték a kontrafaktuális történetírás gyökereit, a téma irodalmi megjelenésének, alaposabb körülírásának és hosszabb kifejtésének kezdetei azonban – a krimihez hasonlóan – már a 19. századra tehetőek, kivirágzását és a „sci-fi gettóból” való kiszabadulását pedig a posztmodern legitím beszédmóddá válásával nyeri el. Az alternatív történelem történetét számos összefoglaló tárgyalja hosszabban-rövidebben, magyarul a legátfogóbbak Gavriel ROSENFELD („Miért kérdés, hogy »Mi lett volna, ha...?« Elmékedések az alternatív történetírás szerepéről”, ford. SZÉLPÁL Lívia, Aetas, 2007/1., 147–160.), HEGEDŰS Orsolya („Spekulatív fikció – Alternatív történelem” = *Kontrafaktumok. Spekulatív fikció és irodalom*, szerk. KESERŰ József, H. NAGY Péter, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárom, 2011, 11–30.) és H. NAGY Péter írásai („A képzelt mesterei” = Uő., *Protézisek*, Nap, Dunaszerdahely, 2010, 61–78.)

3 Az *eXistenZ* című Cronenberg-filmben (1999) például a valóság szintek közt ugráló szereplők egyikének elemi érdeke, hogy Jude Law pisztolygolyói csak virtuális, de ne hús-vér testén hatoljanak keresztül, így nem véletlen a filmet mikrokozmoszként magában foglaló, bizonytalan záró kérdése: „Ugye még mindig a játékban vagyunk?”

4 Ugyanez a Saramago-regény esetében így hangozhat: ha a proto-portugálok a keresztések nélkül is ugyanahhoz a jelenhez jutnak, mint nélkülük (mert a korrektor, Raimundo Silva nem egy alternatív jelen, hanem sajátja felé vezető hőseit), akkor az egész, keresztény alapokon nyugvó portugál kultúra és identitás egy légvárra épült? A két évvel későbbi *Jézus Krisztus evangéliumában* a kérdés már az egész európai kultúrkörre kiterjed.

5 Az elmélet részletesebb, pontosabb és szakszerűbb, de jól érthető verziója megtalálható TUBOLY Ádám Tamás írásában, melyre e leírásnál magam is támaszkodom („Vannak-e lehetséges világok? Lewis és Everett a világok sokaságáról” = SZAMONEK Vera szerk., *10. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai*, Virágmandula Kft., Pécs, 374–381., különösen 363–365.).

problémáinál, hogy egy teljes szubzsáner kérdésfelvetéseit és válaszkísérleteit is hasznosíthatjuk a tüzetesebb vizsgálathoz.

Hogy milyen problémákat is vet fel a műfaj, ahhoz elsőként a legérdemesebb talán röviden Philip K. Dick *Ember a Fellegvárban* című művéhez nyúlni, mert bár távolról sem ez az első az alternatív történelmi regények sorában,² de erős és tudatos metareferencialitása révén talán ez gondolkodik el legmélyebben és az olvasóval legszorosabban együttműködve saját zsánere lehetőségeiről. Ehhez Dick egy hármast (görbe)tükörrendszert használ, amit a regény három egymásba játszó, majd felcserélődő valóság-szintje jelenít meg: a mű döntő részében reálisként ábrázolt/érezkelt világba (melyben a náciak megnyerték a második világháborút, és a fél világon uralkodnak) ugyanis folyamatosan beszüremlik az e valóság-szint nem náci-szimpatizáns lakói számára vonzó fikciót kínáló bestseller, a *Nehezen vonszolja magát a sáska világa*, melyben a szövetségesek nyerik a háborút, (mert Roosevelt túléli a regény egyik neuralgikus pontjaként szolgáló merényletet), s mely mégis különbözik a harmadik valóságtól, a Dick-regény olvasójának realitásától (a *Sáskában* Rooseveltet 1940-ben Tugwell követi az elnöki székben, akinek sikerül megelőznie Pearl Harbort, a háború végén pedig a Berlint bevevő orosz–brit csapatok élve fogják el a náci vezetőséget, így Hitlert is bíróság elé citálhatják). Mivel a regény zseniális lezárásában a Ji Kingnek köszönhetően kiderül, hogy a *Sáska világa* a *valós*, a regény szereplőinek aprólékosan kidolgozott univerzuma pedig csak fikció, a harmadik pólust képviselő, önmagát betonbiztos létezőnek gondoló olvasónak akaratlanul is el kell gondolkodnia saját világa realitásának bizonyosságán. Ahogy ugyanis a virtuális valóság és realitás kapcsolatát tematizáló alkotások esetében sokszor a *fikcionalitás* az élet-halál kérdés,³ úgy számunkra épp ilyen hűsbavágóan fontos annak eldöntése, hogy saját világunk reális-e: ha ugyanis életünk csak Dsuang Dszi álma, mi értelme, mi tétje van az egésznek?⁴

E felettébb nyugtalanító kérdés szerencsére valamelyest megnyugtatóan rendezhető Hugh Everett 1957-es sokvilág-elméletének segítségével.⁵ Everett rengeteget vitatott teóriája a kvantummechanika egyik fehér foltjára kínál a szokványostól eltérő magyarázatot: arra a szakadékra, ami a determinisztikus tapasztalati világ („klasszikus világ”) és a csak

valószínűségekkel leírható kvantumvilág között húzódik. E világok a mérés során és által kerülnek kapcsolatba egymással: míg a mérő és a mérőeszközök az előbbi, a mért rendszer az utóbbi világ részei. De míg a kvantumvilágban egy adott elektron ún. *szuperpozícióban* helyezkedik el, vagyis az összes elméletileg lehetséges állapotában egyszerre létezik, a mérés és megfigyelés segítségével a lehetőségek széles tárháza az elektron *valódi* helyére redukálódik: a híres példával élve, míg a kvantumvilágban Schrödinger dobozba zárt macskája egyszerre élő és holt, a doboz felnyitásával (vagyis a megfigyeléssel) az összes lehetőség egyetlen lehetséges állapotra, megoldásra, egy élő vagy épp holt macskára „omlik össze”. Everett ugyanakkor azzal oldja fel az összeomlás megmagyarázhatatlanságát (vagyis azt, hogy a szuperpozíció számtalan lehetőségéből mért lesz hirtelen csak egy), hogy a mérőt és a mérési eszközöket is beemeli a kvantumvilágba, így az általunk ismert világot a teljes világ összes lehetséges változatára bővíti. Ez azt jelenti, hogy Everettnél nincs összeomlás: a mérés folyamán *minden* olyan kimenetel megvalósul, aminek nullánál több a valószínűsége – csakhogy ez a világok osztódásával, sokszorozódásával jár: ezen világok egyikében Schrödinger macskája él, a másikban viszont halott.

Hogy mennyire gondolhatók el reálisnak ezek a *lehetséges világok*, azt filozófusok élénken vitatják,⁶ a fentebb vázolt Dsuang Dsziproblematika szempontjából ugyanakkor Everett vagy épp David Lewis felvetései azzal a megnyugtató megoldással szolgálnak, hogy ha léteznek is a sajátunktól eltérő, párhuzamos világok, azok egyenrangúak, vagyis egyikük sem valóságosabb (vagy épp fiktívebb) a másiknál.

De hasznosítja-e a huszadik-huszonegyedik századi spekulatív fikció a kvantumfizika vagy a metafizika tanulságait? Annyiban mindenképpen, hogy az alternatív történelmeket egy egész világ sorsára befolyással bíró esemény (igen sokszor egy felfedezés vagy haláleset) megtörténte vagy elmaradására, vagyis egy ún. neuralgikus vagy divergáló pontra vezet vissza. Schrödingernél maradván az azt is jelenti, hogy az ukrónia írója a halott macska utáni valóság mellé az élve maradót is felkínálja; de hogy reálisnak gondolt világunk az élő vagy a halott macska történetének meghosszabbítása, vagyis hogy saját vagy alternatív történelmünk alakult-e jobban, az már a történet írójának komfortérzetétől, jelenértelmezésétől függ. Mindezek ismeretében ugyanakkor adja magát a kérdés: vajon az elmúlt száz év spekulatív fikció-írói milyen pontokon térítették el az általunk ismert történelem menetét, és a változtatással kisiklatták vagy épp jó irányba terelték azt?

A korpuszt áttekintve először arra jutunk, hogy a kitérések már típusukban is sokfélébbek, mint gondolnánk: éppúgy lehetnek politikaiak (a náci-szimpatizáns Charles Lindbergh győz az 1940-es választásokon, mint Philip Roth *Összeesküvés Amerika ellen* című regényében), mint technológiaiak (Charles Babbage *tényleg* elkészíti gőzhajtású számítógépét, világalomhoz juttatva Angliát, mint William

6 Jó összefoglalást nyújt a teljes véleményeskáláról Bács Gábor („Lehetséges világok”, *Kellék*, 2005/27–28., 138–140.)

Gibson és Bruce Sterling művében, *A gépezetben*), epidemiológiaiak (Európa lakossága elpusztul a 14. századi pestisben, így Kína és az iszlám világ alakítja az elkövetkező hétszáz év fejleményeit, mint Kim Stanley Robinson *A rizs és a só évei* című kötetében), vagy épp hadtörténetiek (mint a következő lapokon vizsgálándó Horváth László Imre-regény, a *Lett este és lett reggel* esetében, ahol Paulus tábornok autóbalesetet szenved, a helyére lépő Manstein pedig legyőzi az oroszokat). E sokféleség után ugyanakkor meglepő, hogy az esetek nyomasztóan magas százalékában az alternatív lehetőség megvalósulása szinte sosem egy jobb világhoz vezet. Kiemelten igaz mindez elemzésünk szűkebb tárgyára, a második világháborúban kisikló alternatív történetekre, ahol Adolf Hitler számtalan módon nyeri meg a világháborút (a jelen írás tárgyát képező regény ennek legkidolgozottabb példája), annak lehetősége ugyanakkor kevésszer merül fel, hogy a német bel- vagy az európai nagyhatalmi politika másként alakulásával (pl. az amerikaiak nem vonulnak ki az első világegés utáni béketárgyalásokról, és/vagy sikerül egy feszültséggócokat csökkentő rendezést végrehajtani) elmaradjon a világháború és a holokauszt – pedig ez a lehetőség legalább annyira elgondolkoztató konzekvenciákat rejt, mint a náci világhuralom megvalósulása. (Az egyetlen általam ismert, Hitlert [de nem az általa meglovagolt problémákat] kiiktató fikció Stephen Fry *Making History*ja, ahol a Führer apjának sterilizálása egy időgép segítségével egy nála felkészültebb vezér hatalomra jutásához, és a megvalósultnál jóval tartósabb náci berendezkedéshez vezet.) Mindez, bár lesújtónak tűnik, kiindulópontját tekintve nagyon is optimista gondolkodásmódra utal: a neuralgikus pont illetén kiválasztása az olvasóban azt az illúziót kelti, hogy minden alakulhatott volna sokkal rosszabbul is – jelen világunk tehát a lehetőségekhez mérten a legjobb.

Első ránézésre az is furcsa lehet, hogy a kizökkenés pillanata vagy folyamata legtöbbször sokkal kevésbé kidolgozott (olykor véletlenszerűen kiderülő), mint a változásból keletkeztetett világok: mintha az okozat érdekesebb lenne az elkanyarodás okainál. Ennek elsősorban regénytechnikai okai vannak: egyrészt a főszereplők a mainstream történetírói irányzatoknak (Annales-paradigma, mikrotörténetírás, új kultúrtörténet) megfelelő alulnézetből tudósítanak a megváltozott világról, így a cenzúra miatt jelentős információs deficitben szenvednek (Robert Harris *Führer-napja* például pont az agyonhallgatott, de rég megvalósult *Endlösung*, a zsidók teljes kiirtásának nyomába ered), másrészt a regények általában évtizedekkel a neuralgikus pont után kezdődnek (különös, de a II. világháborúban elkanyarodó spekulatív fikciók igen gyakran játszódnak a hatvanas években: az *Ember a Fellegvárban* 1962-ben, a *Führer-nap* 1964-ben, az első magyar tematikus írás, Gáspár László *Mi, I. Adolfja* 1965-ben, de Trenka Csaba Gábor *Egyenlítői Magyar Afrikája* is a hatvanas években veszi kezdetét) egy másként konszolidálódott világban, ahol az olvasó számára divergáló pont a regény világát alkotó szereplők számára csak a múlt eseménytörténetének egy fontos, de nem kitüntetett

láncszeme. A kialakult világtrend így a szereplőknek természetes, és akkor hiteles, ha érezzük, számukra másként nem is alakulhatott volna.

Mindezt a zsáner viszonylagos ismeretlensége mellett csak azért tartottam fontosnak megjegyezni, hogy láthassuk: Horváth László Imre regénye, a *Lett este és lett reggel* legalább annyi mindenben ellentmond e műfaj konvencióinak, mint amennyit betart belőlük: joggal beszélhetünk tehát műfaji hibridről, a határzóna egy újabb gondolatébresztő darabjáról.

Már maga a választott naplóforma is rengeteg kérdést fakaszt fel. Először is, mert nem akárki írja: a második világháborút tematizáló szép- és zsánerirodalom „hagyományos” nézőpontjától egyaránt eltérve Horváth nem az áldozat, hanem a tettes látószögét választja (pedig ezt a perspektívát inkább a történészek alkalmazzák), és ahogy a szerző is utal rá, a regény „leginkább zavarba ejtő vonása is ebből következik, [hogy] itt valaki E/1-ben nagyon náci.”⁷ Az elbeszélő-főszereplő, Klaus Arme ráadásul nemcsak „nagyon náci”, de „nagy náci” is, a spekulatív fikció már említett békaperspektívájára és saját vezetékneve jelentésére rácafolva ugyanis távolról sem „szegény” „szerencsétlen”, épp ellenkezőleg: a rendszer elitjébe beleszületett krózus, egyszersmind a Birodalom legfontosabb ideológusa, tudatos gonosz, boldogan vállalt Lucifer. („Emlékszem a saját göngömrre, milyen nagyszerű, sátáni gonosztevőnek képzeltem magam a Golgotán” vallja például élete végén [283.]) Mindez rögtön játékba hozza történelem, realitás (realitások) és fikció kapcsolatát egy másik hírhedt „napló”, Hitler 1983-ban „megtalált” füzetei révén, melyekbe betekintve az (addig) nagypresztízsű történész, Hugh Trevor-Roper a Führer személyiségének újraértékelésére szólított fel, s melyekért a Stern magazin anno 9 millió márkát sem sajnált – pedig, mint hamar kiderült, még csak nem is különösebben jó hamisítványokról volt szó. Trevor-Roper szavai („the standard accounts of Hitler’s [...] personality[...] have to be revised”⁸) ugyanis mintha a kortárs művészetekben visszhangzanának: a kétezres években (tegyük hozzá: ismét⁹) számtalan alkotás próbálja „náci szemszögből” láttatni a világot, többé vagy kevésbé dokumentarista igényvel és több-kevesebb sikerrel, *A bukástól a legújabb képes és könyves reprezentációkig*, a Himmler életét dokumentáló *A megfelelő emberig* és Timur Vermes *Nézd, ki van ittjéig*. Ez ugyanakkor nem jelenti új vagy unortodox ábrázolásmódok megjelenését, ugyanis az inkriminált szereplőket (leggyakrabban magát Hitlert) akár csak a legkisebb mértékben is humánusként, szerethetőként ábrázoló alkotások rendre ugyanabba a falba futnak bele, mint a bevezetőben említett Hayden White, aki épp a holokauszt-relativizálás vádjá kapcsán volt kénytelen szűkíteni a történelemtől *felelősséggel elmondható* történetek határait. Ez azzal a meglepő konklúzióval jár, hogy fikció és interpretáció máskor oly evidensnek tűnő szabadsága és a múlt számos, de egyaránt érvényes elbeszélésének posztmodern víziója egyaránt zsákutcába fut, ha a második világháború erő-

7 „HORVÁTH László Imre: *Itt valaki E/1-ben nagyon náci*” (Jánosy Lajos interjúja) *Litera*, 2014. július 22. <http://www.litera.hu/hirek/-74077>

8 Robert HARRIS, *Selling Hitler*, Random House, London, 1986, 24.

9 A 20–21. századi Hitler-divat hulláma-ít szokásához hű alaposággal követi végig KISANTAL Tamás, „A kisszerűség diadala”, *Jelenkor*, 2014/3., 350–356.

terébe kerülünk – szubjektivitás és relativitás helyett itt egyértelmű az álláspont arról, mit szabad és mit nem. Horváth egy fiktív (s nem fikcionalizált, mint Merle Rudolf Hössből gyártott Rudolf Langja!) csúcsnáci-dinasztia megteremtésével igyekszik valamelyest megkerülni a problémát, egy ideig azonban magabiztosan hisszük, hogy beleesik az ilyenkor szokásos csapdák egyikébe, a sematikus démonizálásba. Arméék ugyanis mint-ha a Faust család hétköznapijait élnék: Max, az apuci hideg és pontos üzleti-politikai számítással nélkülözhetetlenné és érinthetlenné teszi magát a náci elitben („az apja [...] egy pragmatikus zseni. Ritka az ilyen, ők tartják össze a birodalmakat” [179.] mondja róla „gyóntatója”, Willigut), majd rabszolgámként működtetett ipari megakomplexumot teremt Auschwitzból; Klaus apja cinizmusát és stratégiai érzékét egy bölcsészrobot műveltségével ötvözi (felhasználva klasszika-filológiai tudását Kolcsak és Fjodorov partizánjainak megsemmisítéséhez); az utolsó bejegyzésben feltűnő, futurisztikus, Holdat megjáró, Amerikát leigázó Erich pedig már maga a megvalósult Übermensch. (Sajnos az 1969-ből 2013-ba ugró rövid, epilógusszerű befejezés – benne az irreális Erichhel – elrajzolt és hiteltelen hozzátoldásnak tűnik, kilóg a szövegből.) Az utolsó előtti fejezetben ugyanakkor démonizálás-gyanúkat az az érzés váltja fel, hogy egész eddig fordítva ültünk a lovon – az aránytalanul hosszú, több mint harmincoldalas dialógus Klaus Arme és a lázadó Karol Wojtyła között ugyanis olyan tisztán rajzolja ki az archetipikus Jó és Rossz párbeszédét, hogy arra kezdünk gyanakodni, Horváth ehhez a gombhoz kereste a kabátot, a szélesebb formát, kontextust – vagyis nem démonizál, hanem épp egy démonnak keres emberi testet, s azt Armében találja meg. (Ezt megerősíti a már idézett interjú is, ahol a szerző a regény kiterjesztett ambícióit „ a gonosz egy árnyaltabb, vagy legalábbis általam elképzelt ábrázolásában” jelöli meg.) A regényt olvasván viszont úgy tűnik, az alapötlet (jó és rossz, kereszténység és náciizmus párbeszédbe vonása) kifejtése kevésbé sikerült, mint a köré épített világ: míg Wojtyła és Arme párbeszéde körbe-körbe jár, anélkül, hogy elhozná a nagy összecsapás katarziszt (érzésem szerint a másik két nagydialógus, például a meghasonlott Williguttal folytatott, sűrűbb, tartalmasabb és hatásosabb), a kiváltságos Klaus által bejárt út mentén olyan részletességgel és alapos-sággal rajzolódik ki az alternatív múlt, ahogy az alulnézetet választó írók regényeiben sosem. Furcsa ezt leírni – és a kontextus miatt kényszerítenem kell magam, hogy semlegesnek ható dicsérő jelzőt találjak egy regénytechnikai bravúrra –, de a kötet legjobban kimunkált tükörfelülete alighanem épp ez, a Birodalom, az Arme-dinasztia és a regény világának egymással párhuzamos felépítése. Ez már csak azért is fontos, mert rámutat a kötet címét adó paradoxonra, vagyis arra, hogy ezek az építkezések a pusztításban gyökereznek: a meghasonlás, amivel Horváthnak alighanem minden egyes nap szembe kellett néznie, amikor „náciként” ült le a gépe elé Arme naplóját írni, a személyiség éppoly tudatos szétcsúsztatását (a moralitás tudatos zárójelbe tételét) feltételezi az egyén szintjén, mint amelyet a holokausztot szigorúan annak logisztikai-infrastrukturális problémáira szűkítő Rudolf Lang képvisel Merle *Mesterségem a halál* című kötetében, s amelyet tömegszinten Klaus Arme visz végbe, mikor teljes népek kiirtását és mások rabszolgá-sorba vetését egy magasabb rendű építmény, a Birodalom felhúzásával ideologizálja meg.

A lelkiismeret illetően kiiktatása a regény címét adó „lett este és lett reggel”-köztiség állapota, vagyis az a Teremtés napjait elválasztó éjszaka, amikor Isten erőt gyűjt a Genezis újabb fokozatához, s mint Arme egy Karl Schmidt nevű büntetőszázad-paptól plagizálja, ezalatt minden erkölcs felfüggesztetik, mert minden ekkor kiontott vér a fejlődés következő stádiumát segíti és igazolja. Ez az álgazság lelkiismeret-furdalástól mentes gyilkolásra készítheti a fanatizált katonát, sikeresen mozgathat egy birodalmat, de

keveset ér a kínzásoktól meggyötört, de meg nem tört Wojtylával (és a gyenge erejére építő kereszténységgel) szemben – nem véletlen, hogy a fegyver kézbevételeitől is undorodó Arme egyetlen eszköze vele szemben a saját kézzel végrehajtott gyilkosság, s bár a regény végeztével horogkereszt lobog a világ minden templomán, Arme tudatában van, hogy végül a Birodalommal együtt el kell vesznie.

A Horváth László Imre által megteremtett világ jól ábrázolt, pragmatikus pokol, ami egyszerre képes magába szippantani és viszolygást kiváltani olvasójából; meg kell valljam, lebilincsel, megbabonázott, nyugtalanított és sokszor megdermesztett olvasata. De épp ezt a dermesztő érzést követte az a megkönnyebbülés, ami talán nem egyezik a szerzői intencióval. Ahogy a spekulatív fikció és a neuralgikus pontok vizsgálatakor kiderült, a divergáló pont kiválasztása, az olvasó jelene és a regény kifejelete közti különbség úgy idealizálhatja a jelent, hogy elfedi a *valóban* megvalósuló szörnyűségeket. A szerző nagyszerűen mutat rá a már idézett interjúban, hogy csőlátás „beteljesült náciizmus”-történetként értelmezni a *Lette este és lette reggelt*, a náciizmus ugyanis „már a valóságban is, »félkészben« is beteljesült, mivel egyáltalán létrejött, és minden egyes tetteiben beteljesült”. Horváth azonban azzal, hogy a könyv első mondatában Paulus halálával szimbolikusan eloldozza saját világunkat az alternatív múlttól, nagyrészt a megvalósult katasztrófák terhét is leveszi róla: a kiindulópontot, a dermesztő végeredményt és saját jelenünket összevetve, az utolsó oldalt behajtva a „mennnyivel rosszabbul is alakulhatott volna!” és a „de jó, hogy nem így alakult!” érzése felülírja a „talán csak egy véletlenül múlt, hogy az emberiség nem sodródott végkatasztrófába” érzetét, a megkönnyebbülés pedig nem csak az elkövetett politikai, diplomáciai és hadászati hibák és bűnök százait meríti feledésbe a párizsi békerendszerrel a müncheni egyezményen át a Maginot-vonalba vetett bizalomig, de azok katasztrófális következményeit is az zsidótörvényektől magáig a világháború kitéréséig. Ez pedig tudat alatt erősíti a „világunk a lehető világok legjobbjika” érzést, ami történelmünket ismerve, tudjuk, öncsalás.

Hozzá kell tenni: ez nyilvánvalóan csak az én interpretációm, és lehet, hogy egy másik világban, ahol más hangulatban és kontextusok közt olvasom a regényt, talán másként értelmezem. De az is előfordulhat, hogy egy harmadikban, ahol eldurvult a hidegháború, most épp a porba karcok ezek a sorok, míg megteremtett marcona félemberek fel nem kapnak, hogy egy tisztás közepén feláldozzanak valamely vérszomjasabb természeti istenüknek. Míg hiábavaló kapálózásom ellenére a lángok közé vetnek, még látom, hogy egy közeli fa ágán egy macska szeme villan.